

De Huizinga-sprookjes van Darnton

*Over Franse boeren en Duitse burgerkinderen**

A.J. Dekker

Ook wetenschappers zijn, overigens net als alle andere mensen, wel eens behept met vooroordelen en clichévoorstellingen. Natuurlijk is dat vervelend, maar het wordt pas echt gevaarlijk wanneer zij zich hiervan niet bewust zijn en menen hun vooroordelen op een wetenschappelijke wijze te kunnen bewijzen.

Er is al veel geschreven en gepraat over het karakter van volkeren. Dat Fransen een fijne cultuur bezitten en rationalistisch van aard zijn, zal de meesten van ons bekend in de oren klinken. Dat Duitsers er een minder fijne cultuur op nahouden, een beetje dommer en veel wreder zijn dan Fransen is een niet minder populaire opvatting. Zo gemakkelijk het is om van dergelijke stereotype beelden van complexe samenlevingen gebruik te maken, zo moeilijk is het om er enige wetenschappelijke basis voor te vinden. Het verdient dan ook aanbeveling om goed wakker te worden zodra iemand verhalen gaat vertellen over de aard van een volk, ook wanneer dat een wetenschapper is.

Zo'n situatie deed zich voor in december 1983 tijdens de Huizinga-lezing die door de Amerikaanse historicus Robert Darnton werd gehouden. De titel van deze lezing luidde: *The meaning of Mother Goose: history in an ethnographic grain*. Darnton die diverse studies over de Franse Verlichting op zijn naam heeft staan, probeert in deze lezing een antwoord te geven op de vraag naar de wereldbeschouwing van de Franse boerenbevolking tijdens het Ancien Régime. Hierover is nog maar weinig bekend. De belangstelling voor de lagere sociale groepen in de maatschappij is van vrij recente datum. Wie iets over de opvattingen en de mentaliteit van deze groepen in vroeger tijden te weten wil komen, zal dat doorgaans moeten doen aan de hand van veelsoortige, indirecte bronnen die een behoedzame en specifieke behandeling vereisen. Darnton nu meent een nieuwe belangrijke bron voor de kennis van de boerenmentaliteit tijdens het Ancien

* Dit artikel verscheen eerder, zonder aantekeningen in NRC Handelsblad van 13 juli 1984. Aanleiding vormde de Huizinga-lezing van Robert Darnton op 9 decembe 1983: *The meaning of Mother Goose: history in an ethnographic grain*. De lezing verscheen samen met de Nederlandse vertaling bij Athenaeum-Polak en Van Gennep in Amsterdam onder de titel *De betekenis van Moeder de Gans. Geschiedenis met een etnografische inslag*. Een samenvatting van de lezing verscheen op 10 december 1983 in NRC Handelsblad.

Régime gevonden te hebben in het sprookje. Helaas blijkt het sprookje voor Darnton een terra incognita te zijn en binnen de kortste keren gebeuren er dan ook de vreselijkste dingen.

Op zichzelf kan er niets tegen zijn om sprookjes die mensen elkaar vertellen te gebruiken als bron voor hun opvattingen. Maar dan moet er wel heel delicaat te werk gegaan worden. We hebben hier immers niet met zakelijke mededelingen, maar met literatuur te maken waarvan de feitelijke inhoud zich niet volledig hoeft te dekken met de normen en waarden van de vertellers. Een extra moeilijkheid bij de bestudering van de mentaliteit van sprookjesvertellers tijdens het Ancien Régime is dat de vertellers en toehoorders destijds niet uitvoerig naar hun mening over de inhoud en betekenis van de doorvertelde sprookjes is gevraagd. Men is dus volledig aangewezen op de sprookjesteksten. Deze sprookjesteksten zijn in Frankrijk echter voor het merendeel pas opgetekend in de periode 1870-1914, dus tenminste honderd jaar later dan de periode waarover zij informatie moeten verschaffen. De verzamelaars hebben de sprookjes niet woordelijk letterlijk genoteerd, maar hun structuur en inhoud waarschijnlijk wel redelijk betrouwbaar weergegeven¹.

Een groot probleem is of deze sprookjesteksten nog wel als bron kunnen dienen voor de reconstructie van de mentaliteit van de boeren tijdens het Ancien Régime. Ik meen van niet. Darnton breekt zich echter als historicus daar het hoofd niet over en gaat er op gezag van niet met name genoemde volkskundigen van uit dat deze sprookjes in hun totaliteit ook toen al bekend waren en dus informatie bevatten over deze periode. Als er echter één wetenschap is die afkerig staat tegenover dergelijke pogingen om de cultuur van historische perioden te reconstrueren op grond van veel latere gegevens, dan is het wel de volkskunde. Men is de laatste decennia namelijk juist daar tot de ontdekking gekomen dat de cultuur van de plattelandsbevolking vóór 1900 niet als een overwegend onveranderlijk en statisch geheel mag worden opgevat². Wat de sprookjes betreft moet met name rekening gehouden worden met literaire invloeden en met veranderingen in de houding van de vertellers tegenover de inhoud, met alle gevolgen van dien.

Als we deze lastige kwestie even laten voor wat zij is en met Darnton aannemen dat de negentiende- en twintigste-eeuwse sprookjes ook tijdens het Ancien Régime deel uitmaakten van de mondelinge overlevering, dan kan toch in het gunstigste geval slechts hun feitelijke inhoud, met name de verhaalmotieven, als historische bron beschouwd worden. Dit aannemende, zou het logisch geweest zijn indien Darnton eerst een analyse van de feitelijke inhoud van het Franse sprookjesbestand had gegeven en de

¹ Paul Delarue geeft in zijn inleiding tot de Franse sprookjescatalogus (*Le conte populaire français*. Deel 1. Parijs 1957) een karakteristiek en een bibliografie van de sprookjesverzamelingen.

² Zie hiervoor bijv. de bundel *Kontinuität. Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem*. Hrsg. von Hermann Bausinger und Wolfgang Brückner. Berlijn 1969.

resultaten hiervan had getoetst aan wat uit andere bronnen bekend is over het boerenbestaan tijdens het Ancien Régime. Maar dat is een moeilijke en tijdrovende aangelegenheid en Darnton kiest dan ook voor de bekende, snelle methode: eerst vertelt hij wat we al weten, namelijk dat het leven voor de plattelandsbevolking toen hard was en bestond uit veel werken en weinig eten, en vervolgens wijst hij op enkele sprookjes waarin veel werk en armoede een rol spelen en waarin list en bedrog belangrijke middelen zijn om te kunnen overleven. Volgens Darnton laten de sprookjes zien dat het leven hard is en dat je er niet al te veel illusies over moet hebben. Hij voegt daar echter direct aan toe dat dit wel erg algemene wijsheden zijn die men eigenlijk in alle volksverhalen, waar en wanneer ook genoteerd, kan aantreffen. Om nu toch het typisch Franse karakter van de sprookjes op het spoor te komen, grijpt hij naar het middel van de vergelijking.

Deze op zichzelf zinnige, maar bepaald niet nieuwe gedachte³ werkt Darnton op een werkelijk verbijsterend amateuristische manier uit. Om meer inzicht in het typisch Franse karakter van zijn sprookjes te krijgen vergelijkt hij ze met de sprookjes van de gebroeders Grimm. Een slechtere en gevaarlijkere keus is nauwelijks denkbaar. De Grimms, wier *Kinder- und Hausmärchen* in 1812 en 1815 verschenen, hebben in tegenstelling tot

³ Er zijn in de loop van de tijd diverse vergelijkende studies verschenen:

August Löwis of Menar, *Der Held im deutschen und russischen Märchen*. Jena 1912.

Löwis of Menar vergelijkt 800 Duitse wondersprookjes met 1000 Russische. Van enige bronnenkritiek is geen sprake. Hij constateert een aantal verschillen die te herleiden zijn op verschillen in maatschappelijke structuur en op de verschillende functies van de sprookjes en van het vertellen in beide maatschappijen. Hij herleidt de verschillen niet tot mentaliteitsverschillen van Duitsers en Russen.

Elisabeth Koechlin, *Wesenszüge des deutschen und des französischen Volksmärchens. Eine vergleichende Studie zum Märchen von 'Amor und Psyche' und vom Tierbräutigam*. Diss. Basel 1945.

Koechlin vergelijkt een betrekkelijk klein aantal van enkele tientallen Duitse en Franse sprookjes met elkaar en constateert hierbij een reeks van verschillen qua inhoud en stijl. Deze verschillen worden onveranderlijk geïnterpreteerd in termen van meer of minder rationeel denken van de Franse resp. Duitse vertellers. Bij de Franse vertellers zou een veel sterkere neiging hiertoe aanwezig zijn dan bij de Duitse. Koechlin's interpretatie van de geconstateerde verschillen hangt waarschijnlijk samen met haar idee dat er een ideaaltypische oervorm van het sprookje bestaan heeft met de daarbij passende houding van de verteller tegenover het wonderbaarlijke en dat deze het zuiverst bewaard gebleven zijn bij de Duitse vertellers en hun sprookjes. Afwijkingen van deze oervorm worden nogal monomaan aan de invloed van een rationalistische denktrant toegeschreven. Koechlin bekommert zich trouwens opvallend weinig om de invloed van de sprookjesverzamelaars op de definitieve vorm van hun sprookjes.

Paul Delarue, *Les caractères du conte populaire français*. - La pensée. Revue du rationalisme moderne NS 72 (1957) p. 40-62.

Delarue gaat veel genuanceerder te werk dan Koechlin. Om meer zicht op het speciale karakter van het Franse sprookje te krijgen vergelijkt hij het met sprookjes uit de omliggende landen, vooral uit Duitsland en de keltische gebieden. Hij neemt in het Franse sprookje een algemene tendens waar om het wonderbaarlijke te vervangen door het meer alledaagse. Het Franse sprookje speelt zich doorgaans af in de normale woonomgeving, het mysterieuze bos van het Duitse sprookje komt veel minder frequent voor. Fantastische wezens worden vermenschlijkt, bovennatuurlijke elementen worden, voorzover ze niet essentieel zijn voor de handeling, verwijderd en onnodige wreedheid komt er niet in voor. Dit in tegenstelling tot het Duitse sprookje. Hoewel Delarue zich misschien wat te veel op de verzameling van de Grimms baseert, verdienen zijn opmerkingen zeker een nadere uitwerking met behulp van meer materiaal. Een verkorte versie van dit artikel staat in de inleiding tot zijn Franse sprookjescatalogus (zie noot 1).

hun latere Franse collega's nooit het platteland afgestroopt op zoek naar sprookjesvertellers. Ze kregen hun sprookjes deels toegestuurd via literair geïnteresseerde zegspersonen. Verder waren de vertellers van wie zij zelf de sprookjes noteerden voor een aanzienlijk deel afkomstig uit de burgerstand. Pikant detail is dat enkele belangrijke vertellers van de Grimms uit Hugenotenfamilies afkomstig zijn, hetgeen nog aan hun sprookjes te merken is. De Grimms, vooral Wilhelm, hebben hun sprookjesteksten ook inhoudelijk flink aangepast aan de eisen van hun burgerlijke publiek en aan hun eigen opvattingen hoe een sprookje er idealiter uit zou moeten zien. Volgens deze opvattingen moest een sprookje een zekere kinderlijke naïviteit ademen, een rationele verteltrant paste er niet bij. Ze waren voor hen het produkt van een verre mythische oertijd waarin fantasie en poëzie nog belangrijker waren dan rationeel denken⁴. Dit heeft allemaal enorme invloed gehad op hun sprookjesteksten en maakt deze ten enen male ongeschikt om ze als typisch Duitse volkssprookjes te gebruiken voor een vergelijking met voornamelijk op het platteland opgetekende Franse sprookjes. Maar het blijft niet bij deze foute keus. Wanneer men op een zinnige manier Franse en Duitse sprookjes van een bepaald type met elkaar wil vergelijken, dan dienen eigenlijk alle betrouwbare versies die in beide landen zijn opgetekend, bij de vergelijking betrokken te worden. Doet men dat niet, dan is het risico groot dat twee nauwelijks representatieve versies met elkaar vergeleken worden. Ook om deze reden is een vergelijking van Franse sprookjes met een bepaalde Duitse sprookjesbundel principieel verkeerd. Daar komt nog bij dat Darnton wat de Franse sprookjes betreft eveneens niet let op representativiteit, maar telkens een in mijn ogen volstrekt willekeurige versie naast die van de Grimms legt. Hij schijnt er stilzwijgend van uit te gaan dat alle andere Franse resp. Duitse versies er hetzelfde uitzien, hetgeen per se niet het geval hoeft te zijn: er treden vaak aanzienlijke verschillen op. Het zal dan ook niet verbazen dat de conclusies die Darnton uit de vergelijking van Franse en Duitse sprookjes meent te mogen trekken, volstrekt ongefundeerd zijn. Enkele voorbeelden ter illustratie.

In sprookje AT 570 wordt in de Grimm-versie de Duitse held Hans Dumm er op uitgestuurd om drie gouden veren van de mensenetende griffioen te bemachtigen⁵. Deze fantastische passage ontbreekt in de Franse versies en voor Darnton is dat een bewijs voor de grotere realiteitszin van de Fransman vergeleken met die van de Duitser. Deze conclusie raakt kant noch wal. Om te beginnen is het Grimm-sprookje afkomstig uit Aargau in

⁴ Een goed overzicht van de werkwijze van de Grimms, de aard van hun zegspersonen en hun ideeën over het sprookje geeft Heinz Rölleke in zijn uitgave van de *Kinder- und Hausmärchen*, Stuttgart 1980, deel 3, p. 590-617.

⁵ *Kinder- und Hausmärchen*, nr. 165: Der Vogel Greif.

Zwitserland hetgeen niet onbelangrijk is als men uitspraken wil doen over de aard van een volk⁶. Verder is de passage met de griffioen geenszins representatief voor de Duitse sprookjes van dit type. Deze vertonen doorgaans precies dezelfde realistische, platvloerse inhoud als de Franse sprookjes. Tenslotte lijkt het mij nogal onterecht toe om de passage met de mensenetende griffioen als een typisch staaltje van Duitse fantasie te beschouwen gezien het feit dat vrijwel hetzelfde motief, dat van de drie haren van de mensenetende duivel, regelmatig in de Franse versies van type nr. 461 opduikt⁷. En laat men dan niet in de persoon van de duivel een typisch Frans motief zien, want hij komt ook in de Duitse versies van dit type voor.

We zien ook herhaaldelijk het omgekeerde gebeuren, namelijk dat Darn-ton een niet-representatieve Franse versie plaatst tegenover de Grimm-versie. Zo moet de held in de door hem gekozen Franse versie van sprookje AT 304 een stel gewone bandieten verjagen in plaats van de reuzen bij de Grimms, hetgeen Darnton als een typisch realistisch, Frans trekje beschouwt. Hij ziet hierbij echter over het hoofd dat in vrijwel alle andere versies van dit sprookje ook reuzen voorkomen⁸. Hetzelfde doet hij bij sprookje AT 301: de Franse reus zou in een gewoon huis wonen net zoals de andere boeren in de omgeving. Ik weet niet welke versie hij onder ogen heeft gehad, maar in de meeste Franse versies woont de reus gewoon in een kasteel evenals zijn Duitse collega⁹.

Het is nog steeds onvoldoende bekend dat de sprookjes van de Grimms niet allemaal uit de mond van oude Duitse boeren zijn opgetekend. Ook Darnton toont zich daar niet op bedacht zoals uit het volgende en laatste voorbeeld blijkt. In sprookje AT 310 vertoont volgens Darnton de Franse versie iets minder gewelddadige trekken dan het Duitse sprookje Rapunzel bij de Grimms. Dat bewijst weer eens dat gewelddadigheid en wreedheid in de Duitse sprookjes meer voorkomen dan de in de Franse. Afgezien van de vraag of dat wel zo is, moet echter in dit geval vastgesteld worden dat de gewelddadige Duitse versie van de Grimms teruggaat op een oude Franse versie van het sprookje in *Les contes des contes* (1698) van Mlle de la Force. De Grimms schreven hun Rapunzelsprookje namelijk over uit de *Kleine Romane* van Friedrich Schulz in de veronderstelling een echt Duits sprookje voor zich te hebben. Zij zijn er nooit achtergekomen dat de

⁶ Johannes Bolte en George Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Leipzig 1912-1932, IV, p. 459-460.

⁷ Paul Delarue en Marie-Louise Tenèze, *Le conte populaire français. Catalogue raisonné des versions de France...* Deel 2. Parijs 1964, p. 147-154.

⁸ Paul Delarue, *Le conte populaire français. Catalogue raisonné...* Deel 1. Parijs 1957, p. 161-167.

⁹ Idem, p. 108-133.

Rapunzel van Schulz slechts een vrije vertaling was van de Persinette van Mlle de la Force¹⁰.

Na op de hierboven geschetste wijze het bijzondere karakter van het Franse sprookje op het spoor te zijn gekomen, kan Darnton slechts concluderen dat de Franse sprookjes op realistische wijze de meedogenloos harde wereld van het Ancien Régime schilderen, waarin het geluk alleen weggelegd is voor de grote heren en voor de kleine gewiekste bedrieger die hen te slim af is. Dit is dan de typisch Franse moraal van de boerenvertellers van het Ancien Régime die zich vervolgens van alle sociale groepen in de Franse samenleving heeft meester gemaakt. Dat laatste blijkt o.a. uit de belastingontduiking waaraan Fransen zich nogal schuldig maken.

Kortom, een merkwaardige Huizinga-lezing met een sprookjesachtige inhoud. Negentiende- en twintigste-eeuwse sprookjes van Franse boeren vergelijken met de Biedermeiersprookjes, soms van Zwitserse of Duitse komaf, van de gebroeders Grimm, om zo de mentaliteit van Franse boeren tijdens het Ancien Régime op het spoor te komen, dat is geen alledaags schouwspel.

¹⁰ Max Lüthi, *Die Herkunft des Grimmschen Rapunzelmärchens (AaTh 310)* – Fabula 3 (1959), p. 95-118.